

LIETUVOS MOKSLO PATIRTIES BRUOŽAI, NULEMTI XX AMŽIAUS ĮVYKIŲ

Juozas Algimantas Krikštopaitis

*Kultūros filosofijos ir meno institutas, Saltoniškių g. 58, LT-08015 Vilnius
El. paštas krikstop@ktl.mii.lt*

Anotacija. Straipsnyje aptariama Lietuvos mokslo, žmogaus ugdymo ir lavinimo raida. Išskiriami charakteringi laikotarpiai bei periodai. Nurodomi motyvai ir vertybės, į kurias orientavosi inteligentija, padėdama valstybės atkūrimo pagrindus ir vėliau kurdama tautinę valstybę. Nagrinėjamos Lietuvos mokslo raidos ypatybės nulėmusios priežastys, mokslo raidos rezultatai bei netektys istorinių ir politinių lūžių metu. Išskiriamas Lietuvos mokslų akademijos vaidmuo.

Reikšminiai žodžiai: istorija, mokslas, valstybė, tauta, kultūra, vertybė.

Įvadas ir istorinių įvykių apžvalga

Šio darbo pagrindą sudaro autoriaus dviejų dešimtmečių tiriamojo darbo rezultatų dalis. Jų nagrinėjimas ir apibendrinimas glūdi konceptualiame straipsnio branduolyje. Kai kurie teiginiai buvo išsakyti kituose autoriaus darbuose, tačiau papildomi duomenys ir kritiškas jų vertinimas suteikė galimybių praturtinti tyrimų turinį, pastebėti naujų mokslo raidos bruožų. Straipsnio objektą labai aiškiai nusako teksto pavadinimas. Tyrimo tikslas – aptarti pasirinktą objektą istorinių, politinių, socialinių virsmų kontekste, susiejant jo kaitą su tekste nurodytomis vertybėmis ir išskiriant raidos procesą apibūdinančius etapus. Atliekant tyrimą buvo remiamasi analitinio ir lyginamojo metodų principais.

Susipažinus su formaliąja publikacijos puse, galima pradėti pradinę dalyko apžvalgą.

XVIII a. pabaigoje, prieš galutinį Lietuvos-Lenkijos valstybės padalijimą, Prancūzijos revoliuciniai įvykiai lėmė naujos politinės tvarkos atsiradimą. Įvykiai, sukrėtę feodalinės struktūras, pasmerkė monarchų įteisintą galią disponuoti ir teritorija, ir gyventojais. Beatsirandanti politinė sistema rėmėsi žmonių, piliečių, dalyvavimu tvarkant valstybės reikalus. Miestiečių rengiamos akcijos sparčiai ugdė pilietinę savimonę, gebančią keisti valstybės politinius ir socialinius pagrindus.

Mokslo ir technologijų reikšmės supratimas, stimuliuojamas nesulaikomai plintančios ir vis tobulėjančios pramonės, išskyrė švietimo ir asmens ugdymo prioritetą. Feodalinės valstybės, kurių pamatus sudarė su žemės ūkiu susijusi veikla, buvo priverstos peržiūrėti imperinės strategijos kryptis. Taip elgtis vertė industrinės revoliucijos pasekmių lemti iššūkiai.

XIX a. didžioji Lietuvos gyventojų dalis gyveno agrarinės kultūros pasaulyje. Atslinkusi iš Europos vidurio industrinė civilizacija pirmiausia pradėjo keisti didesnių miestų gyventojų mąstyseną ir elgseną. Miesteliuose, nejudami didesnių gyvenimo pokyčių, darbavosi amatininkai, vyko turgaus dienos, mugės, jomarkai, atlaidai. Pasireiškė įvairių epochų etninės, socialinės, ūkinės veiklos bruožai, kurių aktualizuotose apraiškose brenė nauji komunikacijos (žinių, spaudos), švietimo, išsilavinimo (mokytum) poreikiai.

Iš agrarinio ūkio sukauptą turtą reikėjo darniai ir pelningai įleisti į plintančią industrinę civilizaciją. Lėšų švietimui, išsilavinimui, ūkio technologijų tobulinimui galėjo skirti žemvaldžiai – didikų ir feodalų palikuonys, jų šeimos nariai. Taip formavosi išsilavinusių, kompetentingų asmenų sluoksnis, kuris galėjo dalyvauti tvarkant valstybės bei savivaldos reikalus ir užsiimti intelektualia veikla. Pramoninės revoliucijos epochoje valstybei buvo svarbu turėti paruoštą užsiimti technologine veikla žmonių. Būtent išsilavinusi visuomenės dalis buvo suinteresuota valstybės, juos apsaugančios sistemos, gyvybingumu. Jie mąstė valstybiškai ir pilietiškai. Patriotiškumas buvo tapatinamas su savigynos instinktu.

Dirbantys žemės ūkyje sudarė tą terpę, kurioje funkcionavo etninė kultūra, atsieta nuo pilietinio gyvenimo. Net minimalaus išsilavinimo neturintys, dažniausiai gebantys tik skaityti maldaknygę, valstiečiai menkai žinojo ir net nesidomėjo tuo, kas dedasi pasaulyje, už jų kaimo ar parapijos ribų, kas valdo teritorijas ir kas tai yra valstybė. Parapija – tai vienintelė bažnyčios institucija, kuri, organizuodama liaudį religiniu aspektu, padėjo jai socializuotis (pasaulietiškti). Itin svarbų vaidmenį atliko parapijinės mokyklos, be rašto pažinimo dar teikusios žinių apie naujus ūkininkavimo būdus, sveikatą ir higieną. Visuotiniai pokyčiai etninėje terpėje prasidėjo, kai atsirado išsilavinusių, mokslus ėjusių ir galinčių daryti įtaką valstiečių kilmės inteligentų („kritinė masė“).

Dėl gerai žinomų istorinių priežasčių (polonizacijos, Abiejų Tautų valstybės padalijimo ir kt.) didžioji žemvaldžių (kilmingųjų, bajorų) dalis atsiribojo nuo augančio iš valstiečių kilusio elito sluoksnio. Senieji lenkiškos kultūros stereotipai buvo neįveikiami. Inicjatyvą parodė etninės kultūros atstovai, siekiantys politinio reikšmingumo ir trokštantys tapti aktyviais tautinės valstybės piliečiais – naujo politinio ir istorinio subjekto kūrėjais.

Liaudies raštingumą, tautinę ir socialinę savimonę ugdė nelegali knygnešystė, spauda gimtąja kalba, „Vargo mokykla“. Didysis Vilniaus Seimas (1905 m.) suteikė galingą impulsą įvairioms XX a. iniciatyvoms. Buvo steigiamos organizacijos bei draugijos, kurios kūrė valstybingumą lemiančių institucijų pagrindus. Universiteto atgaivinimo idėja buvo siejama ne tik su akademinės tradicijos atstatymo ambicijomis, bet ir su augančios tautinės visuomenės švietimo bei lavinimosi centro ir sistemos steigimo reikalais.

Tautinis sąjūdis ir industrinė socializacija sudarė palankias sąlygas moderniai visuomenei bręsti. Kartu atsirado išsilavinimo poreikis, reikalaujantis visuotinio raštingumo, kas be valstybinės švietimo sistemos yra neįmanoma. Sparčiai augančiai inteligentijai įspūdį darė Vilhelmo Humboldto siūlyta mintis, kad universitetas savo veiklą privalo skirti tautos dvasiniam ir moraliniam auklėjimui. Šioje įkvepiančioje idėjoje dar neat-sisprendė artėjančios industrinės civilizacijos keliami poreikiai. Galingosios valstybės,

tarp jų ir Rusijos imperija, jau buvo įsisąmoninusios nuostatą, kad mokslas privalo tarnauti valstybės galių stiprinimui. Suprantama, nacionalinių valstybių industrinės epochos politinių darinių puoselėtojai pradžioje dar orientavosi į kitas vertybes, atitinkančias jų artimiausius siekius.

Plėtodami mūsų pasiūlytą temą turime nepamiršti, kad turime etninėje ir konfesi-
nėje įvairovėje suformuotos valstybės istorinį paveldą ir iš jo kylantį poreikį išsaugoti patirtį. Viduramžių valstybėje istorinį kontekstą kūrė „politinė tauta“, konsoliduota bendrų gynybinių ir ūkinių poreikių. Ši „suvalstybinta“ tauta XIX–XX a. suskilo į geografiškai lokalius darinius, kurių specifinius tapatumus atskleidė vietinių šviesuolių iniciatyvos. Jų vizijose Lietuvos Didžioji Kunigaikštija tapo ir jų savasties, į kurią pretenduojama iki šiol, dalimi.

Teoriniai pamąstymai

Nacionalinio savarankiškumo idėja remiasi bendru istoriniu ir kultūriniu visuomenės patyrimu. Tautinio pakilimo metu Lietuvoje formavosi orientacija į tris vertybes: gimtąją kalbą, etninį paveldą ir išsilavinimą (mokytumą, mokslą). Tai tautinę valstybę kuriančios modernios visuomenės dominuojančių orientyrų turinys, iš kurio kyla visuotinio raštingumo ir išsilavinimo poreikis, realizuojamas steigiant aukštąsias mokyklas ir kuriant nacionalinio švietimo sistemą. Tad visiškai suprantama, kad nepriklausomybės deklaravimas 1918 m. sutampa su Vilniaus universiteto atgaivinimo pradžia. Netekus sostinės Vilniaus Lietuvos universitetas steigiamas Kaune (1920 m. – Aukštieji kursai, 1922 m. – universitetas).

Pirmajame XX a. dešimtmetyje atsirado Tautos namų, visuomenės veiklą jungiančios institucijos, steigimo idėja ir jai oponuojanti Piliečių namų įkūrimo mintis. Pirmosios idėjos iškėlėjas Jonas Basanavičius ir jo šalininkai akcentavo tautinę kultūrą ir kalbą kaip tautinę valstybę vienijančią veiksnį. Antrosios – Mykolo Romerio – visų etninių grupių kultūrinę globą ir konsolidaciją kuriant demokratinę, gyventojus globojančią valstybę. Šiose idėjose galima išvelgti patrauklias Žano Žako Ruso mintis. Beje, alternatyvi Piliečių namų samprata nepriėjo. Tikriausiai pritrūko laiko. Tik dabar, kai vis labiau įsisąmoniname pilietinės valstybės reikšmę, grįžtame vėl prie M. Romerio minčių, pakartotinai išleidžiamų ir aptariamų (Mykolo Romerio... 1997).

Nepaisant aktyvaus lietuvių inteligentijos dominavimo, ta pati istorija, sukaupto patyrimo bendrystė sujungė skirtingų religijų ir etninės kilmės žmones, pasiryžusius solidariai kurti modernią XX a. valstybę. Nacionalinė valstybė, įgyvendindama Tautos namų idėją, laipsniškai kūrė pilietinę visuomenę. Tautiškumo ir pilietiškumo ugdymui didelės reikšmės turėjo kryptinga švietimo ir mokslo sistema. Deja, etninės narystės raidą ir socialinę integraciją Lietuvos visuomenėje, kurioje dar nebuvo spėjusi subręsti pilietinė sąmonė, nutraukė karas.

Ernestas Gelneris pažymi, kad nacionalizmas – tai žmonių „organizavimasis į didelius, centralizuotai išlavintus, kultūriškai homogeniškus vienetus“ (Gellner 1996). Minimas autorius atskleidžia, kad nacionalizmo šaknys glūdi industrinės visuomenės

struktūrinėse reikmėse ir yra neišvengiama visuomenės raidos apraiška. Čia išsilavinimas tampa brangiausia investicija. Be to, jis suteikia tapatybę, kuri modernios visuomenės raidoje – jos tautinio valstybingumo etape – įgyja dvi raiškos puses: tautinę ir universalią (kosmopolitinę).

Tautinis tapatumas kyla iš ištikimybės jau minėtoms vertybėms – gimtajai kalbai, etninei kultūrai ir išsilavinimo siekiui. Pastaroji vertybė teikia galimybių sureikšminti asmens autentiškumą derinant įsisavintą etninį paveldą su platesniu civilizacijos kontekstu.

Kosmopolitinis tapatumas taip pat siejamas su orientacija į tris analogiškas vertybes. Tačiau universalios interpretacijos skamba plačiau: kalba (kalbos) suprantama kaip visuotinė bendravimo priemonė, kultūra – kaip europietiškos patirties išraiška, o išsilavinimas turi būti įgyjamas įvairiose užsienio institucijose. Universalus tapatumas identifikuojamas remiantis įgytu aukštesniu išsilavinimu ir asmens autonomine savi-raiška. Minimi du tapatumai (tautinis ir kosmopolitinis) iš esmės nukreipti į analogiškas vertybes. Formaliai vertinant, jų suderinamumas galėtų būti darnus. Tačiau tokiam žingsniui reikia ne tik visapusiško išsilavinimo, bet ir išugdytos tolerancijos.

Struktūriniai patyrimo bruožai

Įvertinus Lietuvos istorinį patyrimą, galima įžvelgti struktūrinius mus dominančių įvykių raidos bruožus. Išskirtini trys (ir iš dalies ketvirtas) švietimo, mokslo ir ugdymo periodai, tiesiogiai susiję su modernios XX a. valstybės kūrimu, jos raida ir netekties istorija. Kiekvieno etapo pradžia pažymėta politinių ir socialinių lūžių, dramatiškai paveikusių visuomenę.

Pirmasis periodas, neturintis tiksliai apibrėžtos pradžios, vainikuojamas Nepriklausomybės deklaracija. Antrasis sietinas su pirmųjų valstybės struktūrų funkcionavimo pradžia, universiteto atkūrimu ir Aukštųjų kursų bei Lietuvos universiteto (1920–1922 m.) steigimu. Trečiojo pradžia sutampa su Lietuvos okupacija ir prasidėjusiu nepriklausomos valstybės struktūrų griovimu.

Pirmasis periodas – tai XIX a. įvykių subrandinto patyrimo įprasminimas ir veiklos struktūrų formavimasis, padėjęs pagrindus vėliau įsteigtoms tautinės valstybės institucijoms, tarp jų ir universiteto bei mokslo atstovus suburiančio centro – Mokslų akademijos – steigimui. Čia esminį vaidmenį atliko Lietuvių mokslo draugija (1907 m.), kryptingai telkusi mokslui atsidavusius asmenis. Draugija iš sukauptų lėšų aprūpino vadovėliais pirmąsias lietuviškas mokyklas ir gimnazijas.

Antruoju periodu, sutampančiu su nepriklausomos Lietuvos gyvavimo laikotarpiu, buvo sėkmingai kuriama tautinė mokykla, ugdoma išsilavinusi karta, turinti tautinę nuostatą ir pilietinę nuovoką. Steigiant ir plečiant aukštąsias mokyklas, tyrimo institucijas, pavyko sukurti akademinės ir mokslinės veiklos pagrindus, spėta suformuoti ir įtvirtinti modernizuotą gimtąją kalbą, sukurti lietuvišką terminiją. Sunorminta ir puoselėjama literatūrinė kalba bei įvairių veiklos sričių terminija dėjo tvirtą pagrindą verbalinei kultūrai. Visas šis įdirbis vėliau, okupacijos metais, tapo ypatingai svarbus.

Tarpukariu nebuvo atlikta mokslui reikšmingų mokslinių tyrimų. Kitaip ir negalėjo būti, nes mokslininkai bei aukštųjų mokyklų dėstytojai – docentai, profesoriai – savo intelektines galias turėjo skirti organizaciniams reikalams: laboratorijų, tyrimų stočių, katedrų, fakultetų steigimui, pastatų gavimo ar statybos klausimų sprendimui. Didžiausią profesūros ir dėstytojų dalį sudarė akademinės ir mokslinės veiklos patirtį įgiję asmenys, mokslus ėję Rusijos ir Vakarų universitetuose. Lietuvoje teko viską pradėti beveik iš nieko. Reikėjo rašyti vadovėlius ir knygas visuomenei. O svarbiausia – ruošti ir ugdyti būsimus mokslininkus ir pedagogus. Buvo ištyrinėti gamtos išteklių, pastatyta originalių statinių, gabesni studentai ir absolventai nuolatos siunčiami studijuoti į Europos universitetus. Pagilinusi žinias ir įgijusi mokslinius laisvius naujoji karta, gimusi pirmame ir antrame XX a. dešimtmečiuose, nespėjo atskleisti savo išsiugdytų įgūdžių. Karo metu viena po kitos sekusios okupacijos sugriovė tvirtai renčiamas mokslo perspektyvas. Visuomenė patyrė didžiulių materialinių ir dvasinių netekčių. Pirmosios sovietų okupacijos metu išsilavinę, aktyvūs visuomenės nariai buvo masiškai tremiami. Artėjant Rytų frontui, į Vakarus patraukė gausūs būriai geriausiai intelektualiam darbui pasiruošusios šviesuomenės (apie 200 aukštųjų mokyklų dėstytojų). Antroji sovietų okupacija atnešė naują trėmimų ir teroro bangą, naikinusią tautinę inteligentiją ir žlugdžiusią stabilius žemdirbystės tradicijos principus.

Apie **trečiąjį periodą** verta pakalbėti plačiau jau vien todėl, kad Lietuvos visuomenei, išgyvenusiai fizinio ir moralinio naikinimo bei persekiojimo metą, teko akis į akį susidurti su reiškiniu, kuris vadinamas sovietų „industriniu kolonializmu“. Būtent tuomet atsiskleidė Lietuvos mokslo istorinės patirties ir prieškarinio įdirbio reikšmė.

Palyginamieji svarstymai

Pastabos: 1) straipsnyje dominuoja sąvoka „mokslas“. Nėra paprasta griežtai apibrėžti jos turinį, mat kiekvienoje kultūroje akcentuojami skirtingi turinio dėmenys. Lietuvos raštija sąvoką „mokslas“ traktuoja kaip išsilavinimą, ugdymą, švietimą, mokytumą, mokymąsi, studijas, mokslinį tyrimą, dėstymą, konkrečią discipliną ar mokslo sritį. Pagal anglosaksų tradiciją, minėta sąvoka (*science*) siejama su gamtos mokslais. Šiuo metu Lietuvos mokslininkai linkę laikytis pastarosios tradicijos. Šiame straipsnyje remiamasi įprasta semantika ir, atsižvelgiant į kontekstą, vartojami nurodyti sinonimai; 2) dėmesys nukreipiamas į Mokslų akademiją, nes, pagal sovietų švietimo ir mokslo modelį, edukacija buvo atskirta nuo mokslinių tyrimų. Pastarajai sričiai atstovavo Mokslų akademija. Universitetai turėję didelį pedagoginės veiklos krūvį ir negalėję skirti tinkamo dėmesio mokslinei veiklai. Tik Mokslų akademijos institutų sistemoje vyko tikroji mokslo raida. Tokia ypatybe pasižymėjo sovietų totalitarizmas. Atskyręs švietimą nuo mokslo, režimas galėjo efektyviai valdyti, kontroliuoti ir ideologizuoti abi šias svarbias sritis.

Vertėtų palyginti ir apibendrinti lentelėje pateiktą medžiagą. Panaudota ankstesnės straipsnio autoriaus studijos medžiaga, papildyta naujomis išvalgomis (Krikštopaitis 1997; Krikštopaitis *et al.* 2004).

Lentelė. Visuomenės ir mokslinės veiklos kaita
Table. Changes in public and scientific activities

Prievartą patyrusiųjų elgsenos ypatumus nulėmę LAIKOTARPIAI	Mokslo padėtį apibūdinantys LAIKOTARPIAI
I. 1940–1944 m. Nepriklausomybės praradimas ir pastangos ją atgauti.	I. 1941–1945 m. Lietuvos mokslų akademijos kūrimas.
II. 1945–1953 m. Teroras ir ginkluotas pasipriešinimas.	II. 1945–1956 m. Taikomųjų tyrimų tobulinimas.
III. 1953–1957 m. Visuomenės persiorientavimas ir didėjantis jos aktyvumas.	III. 1957–1963 m. Pagrindinių tyrimų kryptių formavimas.
IV. 1958–1967 m. Prieštarų augimas: industrinis kolonializmas.	IV. 1964–1975 m. Prievertinis mėginimas susieti praktiką su teorija.
V. 1968–1984 m. Aktyvi kultūros raiška.	V. 1976–1989 m. Intensyvūs tyrimai. Kvalifikacinis brandumas.
VI. 1985–1991 m. Sovietų sistemos žlugimas ir išsilaisvinimas.	VI. 1989–1990 m. Lūžio metai, keičiantys mokslo organizavimo principus.

Kairėje lentelės pusėje išskirti laikotarpiai, atspindintys ypatumus tų būsenų, kurias patyrė Lietuvos visuomenė okupacijų, prievartos ir karo metu. Dešinėje – laikotarpiai, žymintys kintantį Lietuvos mokslo (institūtų, įeinančių į Mokslų akademijos sistemos tinklą) padėties ir veiklos pobūdį.

Pirmieji du periodai pagal laikotarpių atkarpas beveik sutampa abiejose lentelės pusėse, nes jie tiesiogiai susiję su dramatiškais Lietuvos istorijos įvykiais. Mokslų akademija – Lietuvos mokslo (mokslinių tyrimų) veiklą organizuojantis centras – buvo įkurta 1941 m. sausio 16 d., t. y. likus penkiems mėnesiams iki masinių trėmimų, prilygstančių tautos genocidui. Šių kelių mėnesių laikotarpiu įvyko reikšmingi Lietuvos mokslo pokyčiai – sukurti pamatai, sovietmečiu padėję efektyviai plėtoti lituanistikai (pradėjo veikti keturi lituanistiniai institutai). Sparti organizacinė veikla davė savo vaisių: 1938 m. įsteigtas Antano Smetonos lituanistinis institutas, kurio pagrindu turėjo kurtis Nacionalinė mokslų akademija. Kariniai ir politiniai įvykiai paspartino institucijos atsiradimą (paradoksalu tai, kad griaušančios civilizacijos jėgos – karas, agresyvūs veiksmai, okupacija – šiuo atveju atliko kuriančiojo prado vaidmenį). Įkurtos Akademijos branduolys sutelkė tautos intelektualinį potencialą veiklai, kuri buvo reikšminga mūsų kultūrai. Kol kas neišblaškyti ir nesunaikinti veiklieji Lietuvos inteligentai netausodami savo jėgų kibo į darbą, nes dar nebuvo išblėsęs įsitikinimas, kad Lietuva nepraras savo valstybingumo, o buvimas sovietų sistemoje yra laikinas – kol vyksta karas.

Mokslų akademija pradėjo veikti Lietuvos nepriklausomybės praradimo metu, kai įvairios pastangos vėl atgauti savarankiškumą visuomenei dar teikė tariamai realių vilčių. Lietuvos intelektualinis potencialas užėmė bekonflikčio nepaklusnumo ir jėgų tausojimo poziciją.

Antrasis periodas, pasižymėjęs ginkluoto pasipriešinimo, teroro ir tautos naikinimo veiksmis, mokslo centro sistemoje gali būti charakterizuojamas kaip taikomųjų tyrimų plėtos laikmetis (pirmasis pokario dešimtmetis). Mat šalinant karo padarinius,

atkuriant ūkinę veiklą reikėjo ištirti vietinius gamtos išteklius. Taip pat buvo stiprinama institutų bazė, ruošiama nauja specialistų karta, užpildanti dideles netekčių spragas. Tai svarbūs darbai, nes į praretėjusių universitetų ir kitų mokslo įstaigų darbuotojų vietas buvo siunčiami Maskvos statybiniai, vykdę ideologinę misiją. Prasidėjo inteligentijos ideologinis puolimas ir žlugdymas.

Abiejų aptariamos lentelės skilčių kiti trys laikotarpiai skiriasi. Tai suprantama, nes kairiojoje skiltyje įvardijama specifinė Lietuvos situacija, o dešiniojoje – Lietuvos mokslo centro, kuris, būdamas sovietų centralizuotos sistemos padaliniu, atspindėjo SSRS Mokslų akademijos politiką ir jos kaitą pagal Kremliaus direktyvas.

Antrajame pokario dešimtmetyje, nurimus ginkluotam pasipriešinimui, mirus diktatoriui ir susilpnėjus atvirai rusifikacijai, ryškėja kultūros ir administravimo savarankiškumas. Infrastruktūrose pradeda dirbti Lietuvos aukštųjų mokyklų absolventai, išugdyti dar prieškarinio laikotarpio mokytojai. Šis faktas, kaip rodo tolesni tyrimai, turėjo nemažos įtakos užslėptam savarankiškumo siekimui. Apie 1954 m. atsiranda nauja Lietuvos visuomenės sovietizacijos forma – jau minėtas industrinis kolonializmas, inicijuojantis gigantiškų įmonių statybas ir sukuriantis palankias sąlygas imigrantų (tariamai nepakeičiamų specialistų) antplūdžiui. Pažymėtina, kad Lietuvos aukštųjų mokyklų absolventai (inžinieriai, technologai, ekonomistai) ėmėsi silpninti šią prievartą, bandė industriniam kolonializmui suteikti kitų, palankesnių, formų. Jiems pavyko sparčiai plečiamus pramonės vienetus išsklaidyti teritorijoje pakankamai tolygiai ir pristabdyti jų augimą. Taip ryškėjo naujos technokratų kartos elgsenos ypatybė, kurią galima būtų pavadinti tam tikra užslėpto pasipriešinimo forma, subrandinta visuomenės persiorientavimo ir aktyvėjančio savivaldos proceso. Kultūros srityje (muzikoje, dramoje, dailėje) atsiranda drąsių užmojų. Kultūra įgauna intelektualinio nepaklusnumo išraišką. Suprantama, represinės struktūros nesnaudžia: jos veikia slapta, susidorodamos su pavieniais aktyvistais.

Svarbūs Antrojo pokario dešimtmečio teoriniai darbai atskleidė perspektyvias Lietuvos mokslo sritis. Remiantis sovietinio mokslo centro direktyvomis, vyko Lietuvos mokslų akademijos padalinių pertvarkymas. Buvo atsigręžta į gamtos mokslų fundamentines problemas. Šiek tiek vėliau paaiškėjo, kad ši orientacija nesiderina su valdančiųjų poreikiais skubiai atlikti trumpalaikius ūkinius užsakymus. Sustabarėjusioje socializmo sistemoje, nesant laisvos rinkos konkurencinių paskatų, tie dalykai buvo nesėkmingai sprendžiami veikiant pagal dirbtinai sukurptus planus. Prie mokslinių institutų pradėtos kurti vadinamosios gamybinės bazės, veikiančios pagal „tikslines mokslines technines“ programas. Kaip ir reikėjo tikėtis, jos nepasiteisino – tik trukdė visą dėmesį skirti rimtiems moksliniams tyrimams.

Išskirti penktas ir šeštas etapai pagal laiko atkarpas abiejose pateiktose lentelės skiltyse yra panašūs. Šis laikotarpis apytikriai apima pokario ketvirtąjį ir penktąjį dešimtmečius. Stiprėjanti kultūros raiška, „Prahos pavasario“ fenomenas ir Čekoslovakijos įvykiai teikė aktyvių impulsų tautinei savimonei ir disidentiniams sumanymams. Į kūrybinę veiklą ir nepaklusnumo režimui akcijas įsijungė karta, gimusi sunkiais pokario metais. Ji tiesiogiai nebuvo susidūrusi su partizaniniu karu bei represijomis ir, matyt, todėl buvo pakankamai drąsi, trokštanti nevaržomos gyvensenos.

Dirbtinai sukurti mokslo ir gamybos susivienijimai, imitavę „vaisingą“ integraciją, vertė mokslininkus įvairiais būdais taikytis prie centrinės valdžios instrukcijų reikalavimų. Supratus, kad integracijos imitacija neduoda pastebimų rezultatų, mėginta decentralizuoti visos sovietų sistemos ir, žinoma, respublikos mokslą. Tačiau šis mėginimas buvo tik „fasadų perdažymas“, nes imperinis režimas negali egzistuoti be centralizacijos ir totalios represinės sistemos.

Reikia pripažinti, Lietuvos mokslų akademija ir jos išplėtotas institutų tinklas įgijo pastebimą autoritetą ir sąlyginę autonomiją. Ketvirtajame pokario dešimtmetyje pasiekta mokslinių kadro kvalifikacijos optimumo riba (beveik 57 % mokslo darbuotojų turėjo mokslinius laipsnius). Penktojo pokario dešimtmečio pradžioje prasidėję spartūs visuomenės išsilaisvinimo procesai apibrėžė Tautinės mokyklos koncepcijos metmenis, kurie teikė naujų vilčių dirbantiems mokslui bei švietimo baruose. Kovo 11 d. Akto paskelbimas, Lietuvos mokslų akademijos atsiskyrimas nuo SSRS Mokslų akademijos, kruvini 1991 m. sausio 13 d. ir kiti įvykiai lėmė tolimesnius mokslo ir švietimo pokyčius Lietuvoje.

Kairėje lentelės skiltyje pateikta periodizacija yra artima tai, kurią beveik prieš tris dešimtmečius pasiūlė R. Misiūnas ir R. Taagepara (1992). Šiame straipsnyje išskirti laikotarpiai, papildžius ir pakoregavus ankstesnę medžiagą naujesniais faktais bei išvalgomis, atspindi naujas Lietuvos visuomenės elgsenos ypatybes.

Aptariant dešinės lentelės skilties – mokslo padėties (mokslinės veiklos adaptavimo prie direktyvų) – laikotarpius, reikia pažymėti, kad aiškius bruožus turi pirmieji keturi periodai. Kiti du vertintini kaip sąlyginiai, nes apie jų reikšmingumą galima bus korektiškai kalbėti vėliau, kai išsivadavę iš paveldėtų stereotipų mąstysime be žymesnės aptarto laikmečio įtakos.

Analitinis duomenų aptarimas

Turimi duomenys (Krikštopaitis 1997: 35–56) leidžia teigti, kad sovietų mokslo centras siekė atitolinti respublikos mokslą nuo pasaulinio lygio problemų. Teko tenkintis primestomis taikomojo pobūdžio tyrimų programomis. Sovietų mokslo direktyvinėse programose glūdėjo užslėptas totalitarinis tikslas – prievartos būdu intelektualius išteklius panaudoti kariniam pramoniniam kompleksui. Tačiau ši programa susidūrė su nepašalinamomis kliūtimis: pramonės sąstingiu, ekonomine krize, valdymo sustabarėjimu, informacinių technologijų atsilikimu. Tai paralyžiavo valdžios veiksmus. Tuo tyliai naudojosi Lietuvos mokslas, plėsdamas savarankiškumą.

Sovietmečiu Lietuvos mokslų akademija, atlikdama valstybinės įstaigos funkcijas, savo padalinių tinkle sutelkė didžiąją respublikos mokslo dalį. Direktyvinė prievarta, ardžiusi asmeninę mokslininkų iniciatyvą, neskatino originalių idėjų. Pagal bendrą militarinės valstybės įstaigų modelį, Lietuvos mokslų akademijai buvo keliamas uždavinys, sutelkus mokslinį elitą, besąlygiškai vykdyti nurodytas programas.

Nepaisant griežtų rėmų, buvo žengti keli Lietuvos visuomenei naudingi žingsniai. Pirmiausia pavyko apsiginti nuo imigrantų – siunčiamų „specialistų“ – antplūdžio. Tai pokario metais buvo labai svarbu. Į Vakarus pasitraukus daliai puikiai išsilavinusių

žmonių, ištuštėjo universitetų katedros, Mokslų akademijos institutai bei tyrimų laboratorijos. Išvykusiųjų darbo vietas iš dalies užėmė jų mokiniai, asistentai, turintys pakankamai gerą dalykinį pasiruošimą. Suprantama, tai – prieškario profesūros nuopelnas. Tačiau praretėjusias dėstytojų ir tyrėjų gretas kėsinosi papildyti ir atsijusieji. Pokario Lietuvoje likusiems profesoriams ir docentams vietinė administracija pasiūlė vienu metu eiti kelias pareigas – Mokslų akademijos institutuose ir universitetų katedrose. Šis taktinis manevras pirmaisiais pokario metais pristabdė imigrantų veržimąsi į laisvas darbo vietas. Po kelerių metų aukštosios mokyklos jau galėjo pasiūlyti savo parengtų jaunų darbuotojų, gebančių eiti skiriamas pareigas. Akivaizdžiai atjaunėjo intelektualinis potencialas. Gamtos ir technikos mokslams buvo skiriamas didžiausias dėmesys – to reikalavo sovietinė konjunktūra. Lietuvos humanitarams taip pat pavyko produktyviai plėtoti savo veiklą. Jie puoselėjo svarbiausią Lietuvos kultūros turtą – kalbą. Jau vien tik daugiatomio akademinio „Lietuvių kalbos žodyno“ išleidimas, kaip didvyriško atsidavusių lituanistų darbo vaisius, nusipelno tautos pagarbos. Antra – Lietuvos mokslo akademija sunkiais pokario metais tapo mokslininkų prieglobsčiu: čia jie, gaudami nuolatinę algą, galėjo plėsti savo srities darbus bei prisidėti prie gyvenimo normalizavimo sumaištis ir niokojimų sukuryje. Lietuvos mokslo centras sugebėjo (kiek tuomet tai buvo įmanoma) apsaugoti savo darbuotojus nuo staigių ir nuožmių politinių puolimų ir net susidorojimų, sušvelninti prievartinę ideologizaciją. Čia saugiai jautėsi ir iš Vilniaus universiteto pašalinti „nepatikimi“ ir režimui neįtikę dėstytojai. Pakankamai sėkmingai buvo puoselėjama mokslinių mokyklų veikla, kai kuriose srityse, pvz., matematikos, fizikos, chemijos, prasiveržta į tarptautinę areną, gilinti baltistikos tyrinėjimai.

Lietuvos mokslų akademijos ir jos padalinių raidos analizė liudija, kad šis mokslo centras yra Lietuvos mokslinės minties evoliucijos ir pokario įvykių kūriny, kurio turinys atspindi ne tik intelektualinę brandumą, bet ir šalies kultūros esminės dalies pažangą ir netektis. Bet tai ypatingas praeities reiškinys, praradęs savo misiją atkurtoje valstybėje, pasiryžusioje gyventi ir aktyviai veikti naujoje epochoje, kurioje dominuoja kiti veiklos principai ir vertybės, keičiančios etninio paveldo ir tapatumo sampratą.

Didžioji mokslo ir etninės kultūros vertybė

Atradimų ir apskritai naujų dalykų pasirodymą lemia išsilavinimas, kompetencija, atkaklumas, grįstas patyrimu, ir moderniausios tyrimo priemonės. Reikšmingi pagaliau keliose mokslo srityse Lietuvoje ir pasaulyje pripažinti Lietuvos mokslininkų rezultatai, kurių buvo galima pasiekti dirbiantis bet kurioje išsivysčiusioje šalyje. Tam neturėjo įtakos nei tautinė priklausomybė, nei visuomenės istorinė patirtis.

Ir vis tik yra viena sritis, kurioje Lietuvos mokslas reiškėsi unikaliai ir nepakartojamai. Tai – lituanistika siaurąja ir plačiąja šios sąvokos prasme. Ypatingas lituanistinės veiklos rezultatas ir didžioji mūsų mokslo bei kultūros vertybė – jau minėtas „Lietuvių kalbos žodynas“. 20-ies tomų apimties akademiniam leidinyje yra sukauptas milžiniškas archajinės kalbos elementų kiekis. Šis žodynas vertinamas kaip pasaulinis turtas, kuris kloja pamatus tarptautiniams baltistikos tyrimams. Anot įžymaus kalbininko Vla-

dimiro Toporovo (Топоров 2004), „*tai knyga, gyvenanti savarankišką gyvenimą ir sauganti atminimą visų, padėjusių konkrečiame kūrinyje įkūnyti lietuvių kalbos genialumą ir pačią kalbos idėją*“.

Didysis žodynas yra ne tik ištiso šimtmečio šiam darbui atsidavusių žmonių veiklos kūrinys, bet ir tautinio atgimimo, modernios valstybės plėtotės ir pasipriešinimo okupacijai liudytojas, patyręs kartu su tauta visas jos negandas. Kazimiero Būgos pradėtą darbą toliau tęsė Juozas Balčikonis, kurio pastangomis žodžių rinkimo tinklas apėmė visą Lietuvą. Į žodyno pradmenų kūrimą įsitraukė tūkstančiai žmonių, galima sakyti, visa tauta. Vieni kalbėdami atskleidė neišsemiamą žodžių įvairovę, kiti – ją fiksavo. Kortelėse surašytų kalbos elementų sanakaupa tapo pirmojo Žodyno tomo (1941 m.) pagrindu. Vėlesnis, karo ir okupacijos metais atliktas, lituanistų darbas, atlaikęs laikmečio smūgius ir nuėjęs 60-ies metų kelią, pagaliau įprasmino lietuvišką Žodį kaip pasaulio kultūros vertybę. „Lietuvių kalbos žodynas“, sutalpinęs savyje esminius etninio tapatumo požymius, atsivėrė kitoms kultūroms kaip baltistikos studijų šaltinis ir fundamentinis lingvistinių tyrinėjimų objektas.

Išvados

1. Lemiamą vaidmenį XX a. atkuriant ir puoselėjant Lietuvos mokslą (kuriant tautinę mokyklą, besirūpinant studijomis aukštosiose mokyklose ir apskritai švietimu) atliko Lietuvių mokslo draugija.
2. Dviejų nepriklausomybės dešimtmečių laikotarpiu pakako sukurti tuos Lietuvos kultūros pagrindus, į kuriuos remiantis pavyko išlikti sovietmečiu, išlaikyti gimtąją kalbą visose mokslo institucijose, išugdyti naująją mokslininkų kartą ir atlikti keletą fundamentalių mokslo darbų.

Literatūra

- Gellner, E. 1996. *Tautos ir nacionalizmas*. Vilnius: Pradai.
- Krikštopaitis, J. A. 1997. *Prievartą patyrusiųjų laikysena*. Vilnius: Pradai.
- Krikštopaitis, J. A.; Rimaitė, A. 2004. *Saugi valstybė: idėja ir tikrovė*. Vilnius: Versus aureus.
- Misiūnas, R. J.; Taagepera, R. 1992. *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980*. Vilnius. *Mykolo Romerio mokslas apie valstybę*. 1997. Red. M. Maksimaitis. Vilnius: Filosofijos ir sociologijos institutas. 314 p.
- Топоров, В. 2004. *Балто-славянские исследования. XVI*. Москва.

LITHUANIAN SCIENCE AND EDUCATION IN THE 20th CENTURY: THE PECULARITIES OF HISTORICAL EXPERIENCE

Juozas Algimantas Krikštopaitis

*Research Institute of Culture, Philosophy and Art, Saltoniškių g. 58, LT-08015 Vilnius
E-mail: krikstop@ktl.mii.lt*

Summary. The article investigates the evolvement of Lithuanian science, education system and human growth. The paper submits for consideration the characteristic features of the reviewed historical material and its comparative analyses. The article mainly focuses on the facts and processes of the second half of the 20th century which acted as the determinants of contents in the development of Lithuania's intellectual potential. The author also discusses the historical origins of the object under investigation, its social and political assumptions about the major events and the significance of scientific thinking and education to the foundation of the national state.

The discussions of the analyzed results revealed that The Lithuanian Academy of Sciences as the centre of science nurtured and took care of scientists during the Soviet times. The Academy fostered those scientific fields that helped Lithuanian researchers with the capability of reaching meaningful results.

Keywords: history, state, nation, culture, value.

Juozas Algimantas Krikštopaitis, prof. habil. dr., Lietuvos mokslo istorikų ir filosofų bendrijos pirmininkas, Baltijos šalių mokslo istorijos ir filosofijos asociacijos viceprezidentas, 8 knygų ir per 300 mokslinių straipsnių autorius, nuolatos dalyvaujantis tarptautinėse konferencijose bei mokslininkų forumuose, skaitantis pranešimus bei paskaitas įvairiuose mokslo centruose, taip pat tarptautinių mokslinių programų dalyvis. Pagrindinės interesų sritys: mokslo istorija bei filosofija, kultūrinė bei socialinė antropologija ir semiotinių metodų taikymas istoriniuose tyrimuose.

Prof. Habil Dr **Juozas Algimantas Krikštopaitis** is the President of Lithuanian Association of the History of Science and Philosophy, the actual Vice-President of Baltic AHSP, the author of 8 books and more than 300 scientific papers, the author of presentations in several international congresses, a lecturer in universities and several scientific centres and a participant in the international scientific programs. His research interests include the nature of scientific inquiry, historical and philosophical problems of knowledge, cultural anthropology and the methods of semiotics for historical investigations.